

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 775-788.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.12.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 03.07.2023

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

 10.53718/gttad.1215444

 MERYEM ÖZER*

ÖZ

Bu çalışmada XIX. yüzyıl Türkistan'ının önde gelen âlim, devlet adamı ve tarihçilerinden olan Muhammed Yunus Can'ın tanıtılması amaçlanmıştır. Taşkend'de doğan, devrin önemli âlimlerinden dersler alan Yunus Can, eğitimi Hokand ve Taşkend'de tamamlamıştır. Yeteneğiyle kısa sürede sivrilen Yunus Can, 1850'li yıllardan itibaren Hokand Hanlığı'nda gelişen siyasi olaylarda aktif rol oynamış, Alikuli ile Hüdayar Han'ın arasındaki iktidar mücadelelerinde Alikuli'nin yanında yer almıştır. Alikuli'nin iktidarı ele geçirmesinden sonra Yunus Can'ın yükselişi de ivme kazanmış, kısa süre içinde önce şigavul, bir müddet sonra da dadha rütbeliğine yükselmiştir. Ali Kuli'nin vefatından sonra, Kaşgar Devleti'ne giderek Yakub Beg'in hizmetine girmiş önce mühürdarı, kısa bir süre sonra da devletin ikinci önemli şehri olan Yarkend'in valiliğine getirilmiştir. Yakub Beg'in en çok güvendiği adam olan Yunus Can, yaklaşık on iki yıl Yarkend ve civarındaki şehirlerin yönetiminden sorumlu olmuştur. Bu süre zarfında özellikle İngiltere'den/Hindistan'dan Yakub Beg'i ziyarete gelen resmî ya da gayriresmî elçileri Doğu Türkistan sınırlarından girdikten sonra ilk karşılayan kişi olmuştur. İngiliz elçiler önce Yarkend'de Yunus Can tarafından karşılanmış, ağırlanmış, burada ilk görüşmeler onunla yapılmıştır. Yakub Beg'in ölümünden sonra onun yerine geçen Beg Kuli Beg'i desteklemiş; önce kardeşiyle girdiği taht mücadelesinde, ardından hükümdarlığını tanımayan beylerin önderliğinde çıkarılan ayaklanmalarda Beg Kuli Beg'in yanında yer almış ve isyanların bastırılmasında ona yardımcı olmuştur. Ancak devlette bu meseleler vuku bulurken Mançular Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Yunus Can, Hokand'a geri dönmüş; burada bir müddet kadılık yapmıştır. Bu süreçte hanlık tarihiyle ilgili eserler yazmıştır. Hem Hokand Hanlığı'nda hem de Kaşgar Devleti'nde etkin biri olan Yunus Can'ın başarısının başlıca nedeni maceradan uzak ve akliselim tutumudur. Bu özelliği Ali Kuli ve Yakub Beg üzerinde tesirli olmuş, onların takdir ve güvenlerini kazanmasını sağlamıştır.

Devlet yönetiminde savaştan ziyade müzakereler yoluyla sorunların çözülmesini tercih eden Yunus Can, silahlara başvurmanın son çare olmasını gerektiğini savunmuştur. Ayrıca gerek aldığı eğitim gerekse şahsi eğilimlerinin uzantısı olarak bilime ve sanata önem vermesi, dönemin önde gelen sanatkarlarını ve bilim adamlarını koruması; hat, belagat, edebiyat, tarih gibi sanat ve bilim dallarına ilgi duyması ve bu alanlarda eserler vermesiyle çok yönlü bir devlet adamı portresi çizmiştir. Yunus Can, birçok vasfının yanı sıra özellikle tarih alanındaki çalışmalarıyla XIX. yüzyıl Türkistan tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Hokand Hanlığı'nın yükseliş ve çöküş sürecini ele aldığı üç kitap (*Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* ve *Hakikat'ül-Enver*) yazmıştır. Adı geçen kitaplar Hokand Hanlığı, Fergana ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgali konularında önemli birer kaynak niteliğindedir.

Bu çalışmada, devlet adamlığının yanında âlim, tarihçi kimliğiyle de öne çıkan Molla Muhammed Yunus Can'ın hayatı, faaliyetleri ve eserleri incelenerek Türkistan tarihi içindeki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Hokand Hanlığı, Kaşgar Devleti, Molla Muhammed Yunus Taşkendi.

*Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul/TÜRKİYE, E-Posta: mryozzer@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3394-8490.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

A SIGNIFICANT ACTOR IN 19TH CENTURY POLITICAL AND INTELLECTUAL LIFE: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDI

ABSTRACT

One of the leading scholars, statesmen and historians of the 19th century in Turkestan Muhammed Yunus Can was born in Tashkend. Yunus Can, who took lessons from the leading scholars of the time, completed his education in Kokand and Tashkend. Yunus Can, who excelled in a short time with his talent, played an active role in the political events that developed in the Kokand Khanate since the 1850s, and stood by Alikuli in the power struggles between Alikuli and Hüdayar Khan. After Alikuli's seizure of power, Yunus Can's rise also gained momentum, and in a short time he was first promoted to the rank of Shigavul and then Dadha. After Ali Kuli's death, he went to the Kashgar State and entered the service of Yakub Beg, and was first appointed as the private secretary and, shortly after, the governor of Yarkend, the second important city of the state. Yunus Can, Yakub Beg's most trusted man, was responsible for the management of Yarkend and its surrounding cities for about twelve years. During this period, he had been the first person to greet official or unofficial ambassadors, especially from England/India, who came to visit Yakub Beg once they entered the borders of East Turkestan. The British ambassadors were first welcomed and hosted by Yunus Can in Yarkend, and the first meetings were held with him. After Yakub Beg's death, he supported Beg Kuli Beg; he took Beg Kuli Beg's side firstly in the struggle for the throne with his brother, and then in the uprisings led by the Begs who did not recognize his reign and helped him in suppressing the rebellions. However, while these issues were occurring in the state, the Manchus captured Kashgar. Thereupon, Yunus Can returned to Kokand.

Yunus Can, who worked as a kadi for a while after returning to Kokand, also wrote works on the history of the Khanate. The main reason for the success of Yunus Can, who was an active person in both the Kokand Khanate and the Kashgar State, is his non-adventurous and common-sense attitude. This personality trait had an impact on Ali Kuli and Yakub Beg and made him gain their appreciation and trust. Yunus Can, who preferred to solve the problems through negotiations rather than war in state administration, argued that the use of weapons should be the last resort and that the problem should be solved at the table. He also came across as a versatile statesman by giving importance to science and art, protecting the leading artists and scientists of the period, being interested in arts such as calligraphy, rhetoric, literature and history, and producing works in these fields as an extension of his education and personal tendencies. Especially with his works in the field of history, Yunus Can made important contributions to the history of 19th century Turkestan as well as his many qualifications. He wrote three books (*Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* and *Fikir'ül-Enver*) on the rise and fall of the Kokand Khanate. The aforementioned books are important resources on the Russian occupation of Kokand Khanate, Fergana and Turkistan.

In this study, the life, activities and works of Molla Muhammed Yunus Can, who stood out as a scholar and a historian as well as a statesman, were examined and his place in the field of history was tried to be determined.

Keywords: Turkestan, Khanate of Kokand, Kashgar State, Mullah Muhammad Yunus Taşkendi.

GİRİŞ

XIX. yüzyılın en güçlü siyasi figürlerinden olan İngiliz ve Rus İmparatorlukları ekonomik ve siyasi olarak nüfuz sahibi olmak için Türkistan, Afganistan, İran ve daha sonra Tibet'te büyük bir rekabete girişmişlerdir. "Great Game" olarak adlandırılan bu rekabette sözü geçen iki sömürge imparatorluğu, merkez Asya coğrafyasını elde etmek ve yeniden tanımlamak için askeri müdahalelerin yanında diplomatik müzakereleri de kullanma yoluna gitmiştir. Önce iki devletin Türkistan'daki nüfuz mücadeleleri, daha sonra da bölgenin Rus ve Mançu işgaline uğraması son zamanlarda araştırmacıların bu sahaya olan ilgisini artırmış, yapılan çalışmalarda Rusların ve İngilizlerin bölgeye yönelik politikaları ve rekabeti ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunların yanında söz konusu dönemde olaylara tanık olan ve yön veren devlet adamlarına ait biyografik çalışmalar da önem kazanmıştır. Bu biyografik çalışmalar Türkistan'ın tarihinin aydınlatılmasında yardımcı olmaktadır.¹ Batı Türkistan'da hanlıkların Rus tehdit ve saldırılarına maruz kaldığı XIX. yüzyılın ikinci

¹ Türkistan tarihi ile ilgili yapılan biyografik çalışmalardan bazıları:

Rümeysa Çelik, *Doğu Türkistan'ın İstiklâl Davasında Bir Mücahit: Barat*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2021;

Ömer Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Millî Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2009;

Feruz Shokirova, *Türkistan Aydınlarından Alihan Töre (1885-1976): Hayatı, Faaliyetleri Fikirleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017;

Nur Ahmet Kurban, "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Dâmollla", *Bilgi*, S. 53, Ankara 2010, s. 167-178; İsmail Türkoğlu, *Hayit Baymirza, DİA*, C 1, s. 550-552;

Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi*, Çağaloğlu Yayınevi-Akademi, İstanbul 2020.

yarısında, önce Hokand Hanlığı'nda siyasi politikaların şekillenmesinde rol oynayan, daha sonra da Kaşgar Devleti'nde "ikinci adam" konumuna yükselerek devrin önde gelen devlet adamlarından biri haline gelen Molla Muhammed Yunus Can'ın tarafımızca kaleme alınan biyografisinin de Türkistan tarihine katkı yapacağı inanılmaktadır.

Hayatıyla ilgili kısıtlı bilgiler bulunan Muhammed Yunus Can hakkında yararlanılan kaynakların başında Muhammed Zarif tarafından kaleme alınan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* gelmektedir. Yazar bu eseri Yunus Can ve oğlu Muhammed Alihan'ın notlarından, hatıra ve mektuplarından faydalanarak yazmıştır. Bir diğer kaynak ise çay tüccarı olan ve İngilizler adına gayrresmi bir şekilde Kaşgar ve Yarkend'e giden Robert Shaw'un seyahat notlarıdır. İki yıla yakın süre (1868-1869) Kaşgar Devleti'nde kalan ve zamanının büyük çoğunluğunu Yarkend'de geçiren Shaw'un bu çalışmasında Yunus Can'ın kişiliği, devletin işleyişindeki etkisi, İngilizlere bakışı vb. bilgilere ulaşılabilmektedir. Yararlanılan diğer iki kaynak ise Yunus Can tarafından kaleme alınan *The Life of Alimqul ve Tuffe-i Taib*'dir. İlk eserde Hokand Hanlığı, özellikle Ali Kuli dönemindeki faaliyetleri; *Tuffe-i Taib* adlı eserde ise Rusya ve İslam dinî hakkındaki fikirleri yer alır.² Bu makalede, devlet adamlığının yanında âlim, tarihçi kimliğiyle de öne çıkan Molla Muhammed Yunus Can'ın hayatı, faaliyetleri ve eserleri incelenmiş, tarih sahasındaki yeri belirlenmeye çalışılmıştır.

1. Muhammed Yunus Can'ın Hayatı ve Faaliyetleri

Muhammed Yunus Can'ın, hangi yılda ve Taşkend'in neresinde doğduğu hakkında kaynaklarda farklı bilgilerle karşılaşılır. Shodman Vahidov'a göre 1830'da³ Timur K. Beisembiev'in *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia* adlı çalışmasında 1829-1830 yılları arasında⁴ Yunus Can'ın hatıralarından yola çıkarak Muhammed Zarif tarafından yazılan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* adlı eserde ise 1828 (Hicri 1244) yılında doğduğu kaydedilmektedir.⁵ Doğum yeri olarak Vahidov, Taşkend'in Sebzor ilçesinin Kuncak mahallesini; Muhammed Salih Hoca Taşkendi ise Taşkend'in batı kesimindeki Kökçe'yi vermektedir.⁶

Yunus Can'ın babası tüccar bir aileden gelen ve Karadağlı hocalardan Kara Salih İşan'ın müritlerinden biri olan Muhammed Emin Halife Taşkendi'dir.⁷ Yunus Can, ilk eğitimini Taşkend'de almıştır. Bu süreçte okuma yazmayı mahallesindeki Babacan Damolla'dan öğrenmiştir. 1840 yılında aile eşrafından Damolla⁸ Bahadır Han Nemangan'dan Arapça gramer ve dinî dersler alırken, aynı zamanda Kara Salih İşan'ın ilim ve faziletlerinden de yararlanmıştı. Ayrıca Taşkend'in tanınmış hocalarından Damolla Hazret olarak bilinen Damolla İnyetullah Ahund'un derslerine de iştirak edip ilim tahsil etmiştir.⁹ Medrese eğitimini ise Hokand 'da tamamlamıştır.¹⁰

Aile fertlerinin ticaretle ilgilenmesi yönündeki tavsiyelerini dinlemeyen Yunus Can, devlet hizmetinde çalışmayı tercih etmiştir. Bu nedenle Taşkend Valisi Nar Muhammed Kuşbeyi'ne başvurmuş, olumlu cevap aldıktan sonra ordu kâtibi olarak göreve başlamıştır. 1846 yılında henüz on sekiz yaşındayken mirzabaşılığa¹¹ terfi eden Yunus Can, görevi gereği Evliya Ata'ya gitmiştir. Burada yazısı ve belagatiyle ün kazanmış; bir yıl sonra da aynı görevle Mingbaşı¹² Şadman Hoca'nın hizmetine girerek onunla Hocend'e gitmiştir. Burada iki yıl onun hizmetinde çalışmıştır. Şadman Hoca'nın yerine Hocend'e atanan Yakub Beg hizmetinde de beş yıl görev yapmıştır. Yakub Beg'in hizmetindeyken Ruslar 1852 yılının temmuz ayında önemli bir konuma sahip olan

² Makalede kullandığım temel kaynaklardan olan ve Muhammed Yunus Can tarafından kaleme alınan *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi* ile *Tuffe-i Taib* adlı eserlerin temininde yardımcı olan Prof. Dr. Shodman Vahidov'a; yine kullandığım temel kaynaklardan bir diğeri olan ve Muhammed Zarif tarafından yazılan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* adlı basılmamış eserin temininde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah Uygur'a şükranlarımı sunarım.

³ Muhammed Yunus Taib Taşkendi, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi- Tuffe-i Taib*, Önsöz-Çeviri ve Yorumlar: Shodman Vahidov ve Dilorom Chorieva, Taşkent 2011, s. 125-126.

⁴ *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, haz. ve çev. Timur K. Beisembiev, Routledge, New York, 2015, s. 4.

⁵ Muhammed Zarif, *Tarihi Fergana ve Kaşgar*, çev. Abdurreşit İslami, Urumçi 1964, s. 14.

⁶ *The Life of Alimqul ...* s. 4.

⁷ Zarif, *age*, s. 13.

⁸ Damolla "büyük hoca" anlamına gelmektedir.

⁹ Zarif, *age*, s. 14.

¹⁰ Taib Taşkendi, *age*, s. 25.

¹¹ Divan kâtibi olan mirzaların başında bulunan ve mirzaları denetlemekle yükümlü olan kişidir. Mirzabaşılar XIX. asrın ortasından itibaren merkezi yönetimlerde ekonomiden sorumlu olan divanbeginin sorumlulukları ve vilayetlerin gelir gider bütçelerini de kontrol etmeye başlamışlardır. *The Life of Alimqul ...*, s. 91. Hüseyin Şen, "Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı ve Kullanılan Unvanlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 44, İstanbul 2020, s. 59. Zebiniso Kamalova, *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2019, s.246.

¹² Günümüzdeki karşılığı binbaşısıdır. XIX. yüzyılda Hokand Hanlığı'nda önde gelen askerî ve idari görevlilerden biridir. *The Life of Alimqul ...*, s. 17. Abdulkadir Özcan, "Binbaşı", *DİA*, VI, İstanbul 1993, s. 179.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

Akmescid Kalesi'ni (Kızılorda) kuşatmışlardır.¹³ Kaleyi savunmak için harekete geçen Yakub Beg'in Akmescid'e giden ordusunda Yunus Can da vardır.¹⁴

1852'den itibaren Hokand Hanlığı'ndaki olaylarda aktif rol oynayan Yunus Can, hanlık içinde önce Hüdayar Han ile Malla Han arasındaki, daha sonra da Hüdayar Han ile Ali Kuli Leşker¹⁵ arasındaki taht mücadelelerine şahit olmakla kalmamış, bizzat bu mücadelelere dâhil de olmuştur. Önce bu devletteki Kıpçak ve Kırgızların desteğini alarak 1858 yılında hanlığını ilan eden Malla Han'ın (1858-1862) yanında yer almış¹⁶ kısa bir süre sonra da vergi ve şahıs arazileri ile ilgili konuları düzene sokmak için Taşkend'e mirzabaşı olarak gönderilmiştir.¹⁷ Malla Han'ın ölümünden sonra Hokand Hanlığı'nda tekrar başlayan taht mücadelelerinde Ali Kuli, Malla Han'ın oğlu Sultan Han'ı tahta çıkarmış; kendisi de devletin yönetimini fiili olarak ele geçirmiştir.¹⁸ Ali Kuli, 1863 yılında Yunus Can'a Fergana'dan alınan vergiler, ordunun iaşesi, kışlık ikametgâhı, vergi tahsildarının ve iltizamların tescili, silah ve cephanesinin tutma ve kontrol etme görevlerini vermiştir.¹⁹

Malla Han ve Hüdayar Han döneminde daima Âli Kuli'nin yanında yer alan Yunus Can'ın yükselişi de Ali Kuli devriyle birlikte ivme kazanmıştır. Ali Kuli'nin idaresinin ilk yıllarında mirzabaşı olarak görev yapan Yunus Can, aynı zamanda ona danışmanlık yapmıştır.²⁰

Ali Kuli, Yunus Can'ın etkisiyle bir taraftan Rusya ile diplomatik ilişki kurma fikrine yakın dururken bir taraftan da iktidarını sağlamlaştırmak amacıyla yine Yunus Can'ın tavsiyesi üzerine²¹ Osmanlı Devleti'ne, İngiltere, Mançu Hükümeti ve Afganistan gibi komşu devletlere elçi göndermek için harekete geçmiştir.²² Bu düşüncelerle Ahmet İşan'ı Doğu Türkistan ve oradan Tibet yoluyla Halife'ye, yani İstanbul'a göndermiştir. Ancak Ahmet Hoca İşan'ın bu seyahati gerçekleşmemiştir, zira Mançu yönetimi yolu kapatarak Ahmet Hoca İşan'ı Yarkend'de gözaltına almıştır. Bunun üzerine Ali Kuli, İstanbul'a mutlaka bir elçi gönderme gereğine inanarak 10 Mart 1864 tarihinde Yunus Can'ı Kaşgar'a göndermiştir. Kaşgar'da çok iyi karşılanan Yunus Can, anbanla²³ görüşerek İşan Hoca'nın yerine atanan Hacı Meyli Bey'in güvenli bir şekilde İstanbul'a gitmesini sağlamış, sonra da Mançu yönetiminin sunduğu değerli armağanlarla Hokand'a geri dönmüştür.²⁴

Yunus Can Hokand'a döndüğünde Rusların Hokand Hanlığı'na karşı harekete geçtiğini öğrenmiş, kısa süre içinde de Ruslar Yengi Kurgan, Pişkek, Evliya Ata ve Türkistan (Yesi) şehirlerini ele geçirmiş,²⁵ Çimkent şehrini de kuşatmışlardır. Çimkent'i 22 Eylül 1864 tarihinde işgal eden Ruslar, hiç vakit kaybetmeden Taşkend'e saldırmak bu şehri de muhasara altına almışlardır. Çimkent'in kuşatıldığı sırada Ruslara karşı yürütülen mücadeleye Yunus Can'ın da katıldığı görülmektedir. Buradaki başarılı mücadelesinden ötürü Ali Kuli tarafından kendisine şığavul,²⁶ bir müddet sonra da dadha²⁷ unvanı verilmiştir.²⁸ Muhammed Yunus Can

¹³ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Ankara 2002, s. 584. Zarif, *age*, s. 17.

¹⁴ Zarif, *age*, s. 18. Her ne kadar Yakub Beg Rusların ilk taarruzlarını başarıyla engellese de 28 Temmuz 1853 tarihinde Akmescid'i işgal etmelerine mâni olamamıştır. Hamid Ziyaev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 77-90.

¹⁵ Ordu komutanı anlamına gelen Emir-i Leşker, Hokand Hanlığı'nda en yüksek askeri unvandır. Devletin hem iç hem de dış siyasetinde etkilidir. Kamalova, *agt*, s. 89.

¹⁶ *The Life of Alimqul ...*, s. 22 vd. Zarif, *age*, s. 30.

¹⁷ *The Life of Alimqul ...*, s. 29.

¹⁸ Hokand Hanlığı'nı oluşturan unsurlardan olan Kıpçaklar Hanlıkta XIX. yüzyıldan itibaren siyasi ve ekonomik hayatta etkilerini artırmışlar, devlette önemli görevlere gelmişlerdir. Özellikle Şirali Han zamanından itibaren Hanlıktaki taht mücadelelerine doğrudan müdahale ederek büyük güç kazanmışlardır. Kıpçak kökenli olan Ali Kuli'de Hüdayar Han ile Malla Han arasındaki taht mücadelesinde önemli rol oynayarak Malla Han'ın yanında yer almıştır. Onun ölümünden sonra da oğlu Seyid Han'ı Hüdayar Han'a karşı destekleyerek tahta geçmesini sağlamıştır. Seyid Han'ın yaşının küçük olması nedeniyle Ali Kuli naib sıfatıyla Hanlıkta kontrolü tek başına sağlamıştır. Geniş bilgi için bkz. *The Life of Alimqul ...*; Kamalova, *agt*.

¹⁹ Zarif, *age*, s. 88; *The Life of Alimqul ...*, s. 60; Taib Taşkendi, *age*, s. 25.

²⁰ Meryem Özer, Robert Shaw'un "Visits To High Tartary, Yarkand And Kashgar (Formerly Chinese Tartary): And Return Journey Over The Karakoram Pass" Adlı Eserinin Tenkitli Tercüme Tahlili, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, s.73.

²¹ Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Tarix Fakulteti, "Xonlik Tarixnavislik va Tarixiy" <https://fayllar.org/nizomiy-nomidagi-toshkent-davlat-pedagogika-universiteti-t-a-r.html?page=3>, 20. 05. 2022 sa. 18.02.

²² Taib Taşkendi, *age*, s. 25.

²³ Mançu valisi.

²⁴ *Emir-i Leşker Alimkul*, s. 63; Zarif, *age*, s. 63; Sherzodhon Mahmudov, "1864 Yılında Hokand'dan İstanbul'a Gönderilen Diplomatik Misyon", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2020, 9/4, s. 58-74.

²⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 77.

²⁶ Şığavul, hükümdar adına elçilerin karşılanması ve resmî törenlerin düzenlenmesinden sorumlu üst düzey devlet görevlisidir. İsmail Aka, *Timurlular*, TDV, Ankara 1993, s. 162; *The Life of Alimqul ...*, s. 2; Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 70. Bu unvan aynı zamanda günümüzdeki cumhurbaşkanı veya başbakanın özel kalem müdürü karşılığıdır. Kadir Tuğ, "Doğu Türkistan'da İdari Teşkilat (XVII-XVIII. yüzyıllarda)", *Vestnik BGU*, 2 (17), 2010, s. 22. Arıca bkz. Türkan Yalçınkaya, *Hokand Hanlığı'nda İdari Teşkilat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018, s. 114-115.

²⁷ Baymirza Hayit, dadhayı "general" olarak belirtirken, Hayit, *age*, s. 90; Zeki Velidi Togan, kaymakam makamının dengi olduğunu söyler. Beisembiev ise mahkeme kararlarından memnun olmayan kişilerin davalarıyla ilgilenen orta dereceli bir memur unvanı olarak kaydeder. *The Life of Alimqul ...*, s. 8. Hokand Hanlığı'nda adli işlerden sorumlu olan dadha özellikle hanlığa siyasi, askeri ve ekonomik yönden katkı

özellikle Çimkent kuşatması sırasında Ali Kuli'ye, Çerniev ile müzakere yapmasının olumlu sonuçlar doğurabileceği tavsiyesinde bulunmuştur. Yunus Can, Ali Kuli'nin emriyle müzakere yapmak için Taşkend'e gönderilmiş, burada Çerniev'le aracılar vasıtasıyla mektuplaşarak bazı görüşmeler gerçekleştirmiştir.²⁹ Çimkent kuşatmasından sonra da mali konuları araştırmak, zekât ve din adamlarını kontrol etmek için Taşkend'e gönderilmiştir.³⁰

Hokandlı devlet adamlarının gösterdikleri bütün çabalara rağmen Taşkend'i ele geçirme konusunda ısrarlı olan Ruslar, 27 Eylül 1864 tarihinde şehri kuşatmışlardır. Kuşatma sürerken beklenmedik bir şekilde 19 Mayıs 1865 tarihinde Ali Kuli vefat etmiştir. Kuşatma sırasında Yunus Can'ın da aralarında bulunduğu Taşkend halkı iki ay boyunca Ruslara karşı başarılı bir şekilde şehri savunmuştur. Ancak Rusların üstün silah gücü karşısında Yunus Can, Ruslarla anlaşma yoluna gidilmesini ve meseleleri görüşmek için Rus komutan Çerniev'e bir elçi gönderilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Nitekim gelişmiş silahlara sahip olan Ruslar karşısında fazla dayanamayan Taşkend, 14 Haziran 1865 tarihinde Rusların eline geçmiştir. Bunun üzerine Yunus Can ve bazı arkadaşları Taşkend'den ayrılarak Hokand'a gitmişler;³¹ Rusların, Hüdayar Han'ı tekrar Hokand Hanlığı'na oturtmaları üzerine bu defa Hokand'dan ayrılarak Oş şehrine gitmişlerdir. Ancak Hüdayar Han'ın askerlerinin onları takip etmeleri, tekrar yola koyulmalarını gerekli kılınca önce Kızıl Kale ve Sufi Kale'ye ulaşmışlar, buradan da Kaşgar'a gitmeye karar vermişlerdir. Terek Divan üzerinden dört beş gün içinde Kaşgar sınırına güvenli bir şekilde ulaşan kabile Kaşgar hâkimi Yakub Beg'e bağlı kalacaklarına yemin etmiştir.³²

Yunus Can'ı memnuniyetle karşılayan Yakub Beg, kısa bir süre sonra onu mühürdarı olarak atamıştır. Yunus Can'ın görevleri arasında; gelen üst düzey fermanlara ve itirazlara cevap vermek, halkın şikâyetlerini kabul etmek ve cevaplamak, askeri meselelerde karar vermek ve sorunları çözmek gibi konular yer almıştır. Kabiliyeti ve zekâsıyla hızla yükselen Yunus Can, bir yandan Yakub Beg'in başdanışmanlığını³³ yaparken bir yandan da ülkenin ikinci önemli şehri olan Yarkend (1 Eylül 1866)³⁴ valiliğini üstlenmiştir.³⁵ Kaşgar Devleti yıkılana kadar da (yaklaşık on iki yıl) Yarkend ve civarındaki şehirleri (Yenihisar, Sanju, Bora) yönetmiştir.

Kaşgar'da Yakub Beg'den sonra en etkili kişi haline gelen Yunus Can, 1868 yılından 1875 yılına kadar İngiltere'den/Hindistan'dan Yakub Beg'i ziyarete gelen resmî ya da gayriresmî elçileri Doğu Türkistan sınırlarından girdikten sonra ilk karşılayan kişi (devlet adamı) olmuştur. İngiliz elçiler önce Yarkend'de Yunus Can tarafından karşılanmış, ağırlanmış, burada ön görüşmeler onunla yapılmış, daha sonra Yakub Beg ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirmiştir.³⁶ Sözü geçen elçilerden biri 1868 yılında Kaşgar Devleti'ni ziyaret eden Robert Shaw'dur. Yine Shaw'la aynı tarihlerde G. Hayward ve Pundit Mirza Suji de Doğu Türkistan'a seyahat etmişlerdir. Ayrıca 1870 ve 1875 yıllarında iki kez İngilizler adına Kaşgar Devleti'yle resmî ilişkileri başlatmak için gönderilen T. D. Forsyth ve ekibi de Muhammed Yunus Can'ın karşıladığı ve ön görüşmeleri gerçekleştirerek Yakub Beg'i bilgilendirdiği İngiliz seyyahlar/elçilerdir.

Yakub Beg'in ölümünden sonra Kaşgar Devleti'nde ortaya çıkan iç ve dış meseleler ülkeyi zor durumda bırakmıştır. Yunus Can, veliaht tayin edilen Yakub Beg'in oğlu Beg Kuli Beg'in yanında olmuş,³⁷ Beg Kuli Beg'i Yakub Beg'in yerine hükümdar atayan grubun içinde yer almıştır.³⁸ İlerleyen süreçte önce kardeşiyle girdiği taht mücadelesinde, ardından hükümdarlığını tanımayan beylerin önderliğinde çıkarılan Hekimhan Töre ve Hoten hâkimi Niyaz Bey ayaklanmalarında Beg Kuli Beg'i destekleyerek isyanların bastırılmasında önemli roller üstlenmiştir.³⁹ Hatta Beg Kuli Beg, Niyaz Bey ayaklanmasının bastırılmasından sonra kendisine Hoten valiliğini teklif etmiştir. Fakat Yunus Can bu teklifi kabul etmeyerek Yarkend'e geri dönmüştür.⁴⁰

---

sağlayabilecek boy ileri gelenlerini veya önderlerini bu unvanla onurlandırmışlar ve böylece kendilerine yakınlaşmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Yalçınkaya, agt, s.109.

²⁸ A. N. Kuropatkin, *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*, Derleyen Feyzullah Uygur, İlgî Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016, s. 205.

²⁹ *The Life of Alimqul...*, s. 71-72.

³⁰ Zarif, *age*, s. 103.

³¹ Zarif, *age*, s. 130-131.

³² Zarif, *age*, s. 132-133.

³³ T. D. Forsyth, *Report of A Mission to Yarkund in 1873*, Foreign Department Press, 1875 Calcutta, s. 33.

³⁴ Zarif, *age*, s. 134-4; Gülbahrem Gökkuş, *Musa Seyrami'nin Tarih-i Emineye Adli Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2011, s. 166; *Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth*, ed. Ethel Forsyth, Richard Bentley and Son, London 1887, s. 8; Henderson, George -Allan O. Hume, *Lahore to Yarkand*, L. Reeve&Co, London 1873, s. 127; Demetrius Charles Boulger, *The Life of Yakoob Beg, Athalik Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, WH. Allen&Co, London 1878, s. 127

³⁵ Mehmed Atif, *Kaşgar Tarihi Bais-i Hayret Ahval-i Garibesi*, haz. İsmail Aka-Vehbi Günay, Eysi Yay., Kırıkkale 1998, s. 279; Özer, agt, s. 74; Gökkuş, agt, s. 166, 182.

³⁶ Geniş bilgi için bkz. Forsyth, *age*; Özer, agt; George W. Hayward, "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14 (1), London 1869-1870, s. 41-74.

³⁷ Zarif, *age*, s. 169.

³⁸ Zarif, *age*, s. 155.

³⁹ Zarif, *age*, s. 156-159, 175; Gökkuş, agt, s. 250-251.

⁴⁰ Zarif, *age*, s. 180.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

Ülkede bu karışıklıklar yaşanırken Mançu ordusu da durumu fırsat bilip Kaşgar Devleti'ne saldırarak Kaşgar'ı ele geçirmiştir. Yunus Can, burada Mançu ordusuyla girilecek bir mücadelede başarılı olunamayacağını ve boşu boşuna Türk ve Müslümanların kanının döküleceğini düşünmüştür.⁴¹ Bu nedenle oğlu, iki erkek kardeşi,⁴² Hoten, Guma ve Kuçar valileri ve bin kadar askerle Bedahşan üzerinden Hindistan'a gitmek için harekete geçmiştir.⁴³ Ancak heyet Hindistan'a direkt giden yolun çok uzak, coğrafi olarak da çok zor olması nedeniyle Sarıkol üzerinden Bedahşan'a, oradan da Hindistan'a gitmeye karar vermiş ve Sarıkol'a doğru yola çıkmıştır.⁴⁴ Fakat Sarıkol'un hâkimi olan Alaf Bey, Yunus Can ve yanındakilere çok iyi davranmasına rağmen onları Mançulu yetkililere teslim etmiştir.⁴⁵ Mançu hükümeti, Yunus Can ve yanındakilere dönemin koşulları içinde iyi davranmış, kafileyi on sekiz ay Kaşgar'da tutuktan sonra mallarını müsadere etmiş⁴⁶ ardından da isterlerse Kaşgar'da kalabilecekleri isterlerse Hokand'a geri dönebilecekleri konusunda güvence vermiştir. Yunus Can da Hokand'a geri dönmeyi tercih etmiştir.⁴⁷

Hokand'a dönmesi için izin verilen Yunus Can ve ailesi, önce Özgend'e, sonra da Oş'a ulaşmışlardır. Taşkend'e giden ailesine katılmayıp bir süre Oş'ta kalan Yunus Can, dostlarının ısrarına dayanamayarak Taşkend'e geri dönmüş; şehir halkının ve ileri gelenlerinin isteğiyle burada kadı olarak görev yapmaya başlamıştır. On iki yıl süren kadılık görevi esnasında Türkistan'ın XIX. yüzyıl tarihini aydınlatan ve Müslümanlar ile Ruslar arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği konusunda eserler yazan Yunus Can, bu sürenin ardından görevinden istifa ederek yaklaşık üç dört yıl daha dinî konularda halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Kasım 1323/1905 tarihinde vefat etmiştir.⁴⁸

Kaynaklarda Yunus Can'ın ailesiyle ilgili olarak dört erkek kardeşinin ve iki oğlunun olduğu; yakınlarının da Yarkend ve çevresindeki şehirlerde yönetici ve asker olarak görev yaptığı bilgilerine ulaşılmaktadır. Kardeşlerinden en büyüğü kendisinin yetişmesinde emeği olan Muhammed Yusuf, tespit edilebilen diğer kardeşleri de İshak Han (Sanju Bey'i) ve Hasan Can Bay'dır. Oğulları ise Muhammed Ali Han (Mihrambaşı) ve Şir Muhammed Mirza'dır. Günümüzde Yunus Can'ın soyundan gelenler Taşkend ve Hokand'da yaşamlarını sürdürmektedirler.⁴⁹

2. Muhammed Yunus Can'ın Siyasi ve İdari Kişiliği

Özellikle âlim kişiliği vasfıyla ön plana çıkan Yunus Can'ın şahsiyeti ve kişiliği hakkında kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu nedenle onun bu özelliklerini istenilen ölçüde aydınlatmak ve bir bütün halinde verebilmek eldeki bilgilerle mümkün değildir. Yine de kaynaklardan elde edebildiğimiz ipuçlarıyla onun kişiliği ve şahsiyeti hakkında bazı kanaatlere ulaşabilmekteyiz.

Shaw'un, "... mat renkli giysiler içinde küçük, yalnız bir adam ateşin yanında oturuyordu"⁵⁰ şeklindeki sözleri, Yunus Can'ın fiziksel görünümü hakkında bilgi veren nadir anekdotlardandır. Yunus Can'ın kişiliği ile ilgili kaydedilebilecek hususlar arasında ise ciddi, görevine ve değerlerine bağlılığı yanında, insanî ilişkilerinde dost canlısı oluşu, misafirperverliği de kaynaklarda dile getirilen ortak görüşlerdendir. Shaw,⁵¹ Mirza,⁵² Forsyth,⁵³ Hayward⁵⁴ Yunus Can'ın bu özelliklerine dikkat çeken isimler arasındadır.

Muhammed Yunus Can; Hüdayar Han, Malla Han ve Ali Kuli zamanında devlete hizmet etmiş, özellikle Ali Kuli ve Yakub Beg dönemlerinde devlet yönetiminde etkili biri olmuştur. Yunus Can'ın maceradan uzak, akliselim tutumu ve iletişim yeteneği yukarıda da belirtildiği gibi Ali Kuli ve Yakub Beg üzerinde tesirli olmuş, onların takdir ve güvenlerini kazanmasını sağlamıştır. Nitekim Ali Kuli, Çerniev ile müzakereleri Taşkend'deki Yunus Can aracılığıyla yapmış,⁵⁵ İstanbul'a gönderdiği elçinin Mançu hükümetince tutuklanması üzerine onu

⁴¹ Zarif, *age*, s. 180.

⁴² *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, The Private Collection of Charles W. Wason, Cleveland 1918, s. 23

⁴³ Atif, *age*, s. 357.

⁴⁴ Gökkut, *agt*, s. 263.

⁴⁵ *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, s. 23. Zarif, *age*, s. 184. Seyrami bu konuda bilgi vermemiş ve soğuk hava şartları nedeniyle Yunus Can'ın Yarkend'e geri döndüğünü ve Mançular tarafından yakalandıkları ifade etmiştir. Gökkut, *agt*, s. 263.

⁴⁶ *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, s. 23, Zarif, *age*, s. 187; Atif, *age*, s. 359.

⁴⁷ Zarif, *age*, s. 189; Gökkut, *agt*, s. 263-264.

⁴⁸ Zarif, *age*, s.189-201.

⁴⁹ Bkz. Özer, *agt*, s. 187; Zarif, *age*, s. 134; H.W. Bellew, *Kashmir and Kashghar*, Trübner&Co, London 1875, s. 242; Atif, *age*, s. 354, 359; D. C. Boulger, *The Life of Yakoob Beg, Athalık Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, WH. Allen&Co, London 1878, s. 335; Taib Taşkendi, *age*, s. 25-26.

⁵⁰ Özer, *agt*, s. 164. Benzer bir açıklama Forshty'nin birinci Yarkend seferine katılan George Henderson tarafından "çok sade giyinmiş küçük bir adam tarafından içtenlikle karşılandık" şeklinde yapılmıştır. Henderson, Hume, *age*, s. 127.

⁵¹ Özer, *agt*, s. 177.

⁵² T. G. Montgomerie, "The Mirzas' Exploration from Caubul to Kashgar", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 41, London 1871, s. 180.

⁵³ Forsyth, *age*, s. 21.

⁵⁴ Hayward, *agm*, s. 64.

⁵⁵ *The Life of Alimqul...*, s. 72.

görevlendirmiştir. Kaşgar'a giden Yunus Can burada Mançulu yetkililer tarafından oldukça dostane bir şekilde karşılanmış ve iletişim yeteneği sayesinde sorunun çözülmesine aracı olmuştur. Yakub Beg de neredeyse bütün kararlarını ona danışarak almış ve nadiren başka bir kişiye güvenmiştir.⁵⁶ Yine karşılaştığı sorunların bazılarında onun tavsiyeleri doğrultusunda hareket etmiştir. Mesela General Baron Von Kaulbarz, Yakub Beg'e bir anlaşma taslağı getirdiğinde Yunus Can'la istişare etmesini bunun bir örneği olarak düşünmek mümkündür.⁵⁷

Yunus Can, devlet yönetiminde savaştan çok müzakereler yoluyla sorunların çözülmesini tercih etmiştir. Nitekim Ali Kuli iktidarının başlarında Yunus Can ona, Ruslarla henüz aralarında olumsuz bir gelişme yaşanmadığına dikkat çekerek Rusya'ya bir elçi göndermesini tavsiye etmiş, başlayacak dostluk ilişkisi sayesinde Rusya'dan gelecek tehlikelerden kendilerini koruyabilecekleri iddiasında bulunmuştur. Yine Rusların Çimkent'i kuşatmadan önce sahip olduğu askeri gücü bildiği için Ali Kuli'ye, anlaşma yoluna gitmesini, kuşatma sırasında Ruslarla görüşmelerde bulunarak durumu barış yoluyla çözmeye çalışmasını tavsiye etmiştir. Kuşatma devam ederken Ali Kuli'nin ani vefatına rağmen iki ay boyunca Ruslara karşı şehirlerini savunan Taşkend halkının yanında olan Yunus Can'ın, olayları değerlendirerek Çerniev'e bir elçi göndermenin daha uygun olduğu şeklindeki görüşü ve tavsiyesi,⁵⁸ sağduyulu ve müzakereci kişiliğini öne çıkaran ayrıntılardır. Bir başka örnek de yukarıda da belirttiğimiz gibi Baron Von Kaulbarz, Yakub Beg'e bir anlaşma taslağı getirdiğinde Yakub Beg, istişareye katılmak üzere Yunus Can'ı çağırmış, o da "Kaşmanın hiçbir yolu olmadığına el, keskin bir kılıcın ucunu tutar." atasözünden hareketle silahlara başvurmanın son çare olması ve sorunun masa başında çözülmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁹ Musa Seyrami de Yunus Can'ın bu özelliğine işaret ederek Mançuların Beg Kuli Beg zamanındaki Kaşgar'a saldırısı sırasında Yunus Can'a fikirlerini sorduğunu, Yunus Can'ın da Mançuların kendilerinden üstün olduklarını ve onlarla girişilecek bir savaşın boşuna Müslüman kanının akmasına sebep olacağını belirterek geri çekilelim, tavsiyesinde bulunduğunu kaydeder.⁶⁰

Yunus Can'ın kontrolü altındaki bölgelerde -Yarkend'de- Yakub Beg'in emriyle alt yapı ve imar faaliyetlerine giriştiği, bataklıkları kurutularak kanallar açtığı, böylece hem şehircilik bakımından hem de tarımsal üretimin artırılması yolunda önemli adımlar attığı da kaynaklarda karşımıza çıkan bilgiler arasındadır. Yine kaynaklara göre idareciliği sürecinde insanlara araziler tahsis edilmiş; çarşılar inşa edilmiş, bütün bunların sonunda da Yarkend ve çevresinde ekonomik gelişme sağlanmış ve insanların refah seviyesi artmıştır.⁶¹

Diğer yandan Yunus Can'ın idareciliği ile ilgili olumsuz görüş belirten bazı kaynaklar da vardır. Bunlar Bellew, Shaw ve Boulger'dir. Bu kaynaklarda Yunus Can'ın her ne kadar çok sevilen ve sayılan biri olarak etrafında kabul edilse de özellikle ilk yıllarında oldukça sert yöntemlere başvurduğu belirtilmektedir. Bellew onun ilk yıllarında darağacında her zaman birinin sallandığını;⁶² Shaw da İslamiyet'ten dönen iki Hindu'nun boğazını kestiğini;⁶³ Boulger ise, idareciliğinin ilk yıllarında sert kararlar aldığını ve en ufak bir itaatsizlik belirtisinde derhal tutuklama ve infaz yoluna gidilerek hem rakiplerine gözdağı verdiğini hem de kontrolü sağladığını söyler. Ancak bir süre sonra daha ılımlı bir tutum sergilediğini kaydeder. Boulger'e göre Yunus Can'ın idari tavırlarındaki bu değişikliğin nedeni, kötülük yapanların hepsinden kurtulmuş olmasıdır.⁶⁴

3. Muhammed Yunus Can'ın İlmî Kişiliği

Yunus Can'la ilgili kaynakların hemfikir olduğu konulardan biri de bilgi ve görgü bakımından çevresindeki idarecilerden daha üstün olmasıdır. Ulaşabildiğimiz hemen her kaynakta bu görüş tekrarlanmaktadır. Mesela Boulger ve Mirza, Yunus Can'ın, Yakub Beg'in emrindekilerden daha eğitilmiş olduğuna,⁶⁵ Doğu Türkistan'daki mollalardan daha iyi Arapça ve Farsça bildiğine;⁶⁶ Musa Seyrami de bilgili ve âlim kişiliğine dikkat çekmişlerdir.⁶⁷ Hayward ve Bellew de benzer ifadelerle "Çok okuduğu belliydi. Hikâyelerinin sonu yoktu",⁶⁸ "ülkedeki en bilgili bilim adamı ve kesinlikle valilerinin en iyisi"⁶⁹ olduğunu vurgulamışlardır. Yine onunla ilgili *Kaşgar ve Tarihi Fergana*'da eğitimi ve fazileti ile devrinin en önde gelen şahsiyetlerinden biri;⁷⁰ Yarkend Raporunda ise "kılıç kullanmaktan ziyade kalemini kullanarak fark yaratmıştır"⁷¹ ifadesi yer almaktadır. Bu

⁵⁶ Montgomerie, agm, s. 150; Forsyth, age, s. 33; Özer, agt, s. 409.

⁵⁷ *Selections from the Records of the Government of the Puncap, and Its Dependencies F.B., Report on Yarkand, Lahore, Puncap Government Civil Secretariat Press, Lahore 1880, s. 9.*

⁵⁸ Zarif, age, s. 150-15.

⁵⁹ *Selections from...*, s. 9.

⁶⁰ Gökkut, agt, s. 255.

⁶¹ *Selections from...*, s. 18.

⁶² Bellew, age, s. 243-244.

⁶³ Özer, agt, s. 280.

⁶⁴ Boulger, age, s. 172.

⁶⁵ Montgomerie, agm, s. 149-150; Boulger, age, s. 171-172.

⁶⁶ Montgomerie, agm, s. 181.

⁶⁷ Gökkut, agt, s. 263.

⁶⁸ Hayward, agm, s. 41-74.

⁶⁹ Bellew, age, s. 243.

⁷⁰ Zarif, age, s. 11.

⁷¹ Forsyth, age, s. 21

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

konuda Shaw'un seyahatnamesinden çıkardığımız bilgiler de aynı yöndedir. Shaw, Yunus Can'ın tarih, astronomi gibi alanlardaki bilgisinin, dinleyenleri hayli etkileyecek ölçüde olduğunu⁷² belirtmiştir.

Medrese eğitimini Taşkend ve Hokand'da alan Yunus Can, küçük yaştan itibaren Arapçayı öğrenmenin yanı sıra dönemin tanınmış hocalarının ders ve sohbetlerine de iştirak etmiş, önemli eserleri okuyarak bilgisini geliştirmiştir. Hokand'a döndükten sonra kadılık yapmaya başlayan Yunus Can, edindiği bilgiler ve aldığı eğitim doğrultusunda bir yandan görevini icra ederken bir yandan da halkı dinî konularda aydınlatmaya çalışmış, bu alanda çalışmalar yapmıştır. Onun kadılık görevi ile ilgili olarak Seyrami, şer'i hükümlere riayet ettiğini ve bu hükümlerden taviz vermediğini, zulüm ve haksızlık yapmadığını ifade etmiştir.⁷³ Yunus Can, Müslümanların yemesi, içmesi, giyimi, kuşama, doğumu, düğünü, ölümü vd. gündelik hayata yönelik tutum ve davranışları üzerinde de önemle durmuştur.⁷⁴

Gerek aldığı eğitim gerekse şahsi eğilimlerinin uzantısı olarak bilime ve sanata önem veren Yunus Can, idareciliği sırasında dönemin önde gelen sanatkarlarını ve bilim adamlarını koruyarak çok yönlü bir devlet adamı portresi çizmiştir. Örneğin dönemin önemli âlimlerinden olan Hüseyinhan Tecelli'yi Yarkend'de ağırlamış, onun Yarkend'de kalması ve medresede eğitim vermesi için makamına davet etmiştir. Görüşme sonunda Yunus Can'ın ısrarı üzerine Tecelli, Yarkend'deki "Yeşil Medrese"de müderrislik yapmayı kabul etmiştir.⁷⁵

Yunus Can'ın âlim ve sanatkarları himaye etmesinin yanında kendisinin de çeşitli alanlarda gayret ve yetenekleri olduğuna dair bilgiler de kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Hat, belagat, edebiyat gibi sanatlara ilgi duyan Yunus Can'ın hat sanatında verdiği eserlerin yanı sıra (Bunların günümüze ulaşip ulaşmadığı konusunda bilgi yoktur.) Doğu klasiklerini inceleyerek birçok nazire kaleme aldığı kaynaklarda yer alan detaylardandır.⁷⁶ Yunus Can'ın belagat sanatındaki/bilimindeki yeteneğini ise Kuropatkin Yunus Can'ı tanıyanların ifadelerine dayanarak aktarır ve sıradan bir yazının onun eline geçtikten sonra bambaşka bir hal aldığını ve bunu okuyan kişinin kendini tutamayıp ağladığını söyler.⁷⁷

Yunus Can, birçok vasfının yanı sıra özellikle tarih alanındaki çalışmalarıyla XIX. yüzyıl Türkistan tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Hokand Hanlığı'nın yükseliş ve çöküş sürecini ele aldığı üç kitap yazmıştır. Muhammed Ali Han dönemini ayrıntılı olarak anlattığı *Hakikat'ül-Enver*, yine Hokand Hanlığı tarihinde önemli bir figür olan Ali Kuli Leşker'in hayatını yazdığı *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi* ve 1905 yılında Rusların Türkistan'ı işgalini ve Müslümanların durumunu anlatan *Tuffe-i Taib*, Yunus Can'ın kaleme aldığı eserlerdir. Adı geçen kitapların her biri Hokand Hanlığı, Fergana ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgali konularında önemli kaynak niteliğindedir.

4. Muhammed Yunus Can'ın Eserleri

XIX yüzyıl Hokand Hanlığı ve Kaşgar Devleti'nin bilimsel ve kültürel yaşamında önemli bir iz bırakan Yunus Can'ın; yukarıda da belirttiğimiz gibi *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* ve *Hakikat'ül-Enver* adlı üç kitabı vardır.

Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi: Ali Kuli'nin oğlu Şirmuhammed'in isteğiyle yazılan bu kitap, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmıştır. İki nüshası olan eserin bir kopyası Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün 12136 numaralı el yazması bölümünde, diğer kopyası da Hokand Edebiyat Müzesi'nde bulunmaktadır. Sultan Said Han döneminde hanlığın yönetiminde etkili olan Ali Kuli'ye (1830-1865) adanan eserde Ali Kuli'nin hayatı, hanlıktaki taht mücadeleleri, hanlığın Rusya ile olan ilişkileri, Rusların Türkistan'da ilerleyerek ve Akmesicid ile Çimkent'e saldırması, buraları ele geçirmesi ve Taşkend kuşatması hakkında bilgiler yer almaktadır. Hokand Hanlığının çöküş döneminin aydınlatılmasında ve Rusların bu hanlığı işgal etme sürecinin ortaya konulmasında önemli bir kaynak olan eserin bazı bölümleri ilk olarak 1889 yılında Rus araştırmacı Smirnov'un *Sultany Kenisary i Sadike*⁷⁸ adlı kitabında isim verilmeden yer almıştır.⁷⁹

Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi bilim dünyasında tanınması ise Timur K. Beisembiev'in önce *Şark Yıldızı Dergisi*'nde yer alan yazısıyla (1-2, 1995), ardından da 2003 yılında *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*⁸⁰ adlı müstakil çalışmasıyla gerçekleşmiştir. Beisembiev'in kullandığı orijinal metinde yazarın adı belirtilmemiştir. Bu konuda *Tarih-i Cedide-yi Taşkend, Tarihi Hamidi* gibi dönemin

⁷² Özer, agt, s. 185, 396.

⁷³ Gökkut, agt, s. 263.

⁷⁴ Taib Taşkendi, age, s. 107.

⁷⁵ Alimcan Buğda, "Klasik Uygur Edebiyatının Son Halkalarından Hüseyinhan Tecelli", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S. 2018/12, s. 30; Zarif, age, s. 136.

⁷⁶ "Muhammad Yunus Toib", *O'zME*, Birinchijild. Toshkent 2000-yil. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/muhammad-yunus-toib/>, 21. 09. 2022. sa. 20:15.

⁷⁷ Kuropatkin, age, s.204-205.

⁷⁸ E. T. Smirnov, *Sultany Kenisary i Sadike*, Taşkent 1889.

⁷⁹ Taib Taşkendi, age, s. 26-27.

⁸⁰ *The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, haz. ve çev. T.K, Beisembiev, Routledge, New York 2015.

kaynaklarındaki bilgilerden yola çıkarak eserin Yunus Can tarafından yazıldığı sonucuna ulaşmıştır. Ancak Beisembiev'in kullandığı kaynaklar arasında Muhammed Zarif tarafından yazılan *Tarihi Fergana ve Kaşgar* bulunmamaktadır. Hâlbuki sözü geçen eserdeki bilgiler ile Beisembiev'in çalışmasındaki bilgiler neredeyse birebir örtüşmekte, hatta Zarif'in eserinde daha detaylı bilgiler yer almaktadır. Nitekim *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*'nde olaylar 1865 yılından Ali Kuli'nin vefatına kadar devam ederken *Tarihi Fergana ve Kaşgar*'da Beg Kuli Beg'in dönemine kadar devam etmektedir. Yine Zarif'in eserinde Yunus Can'ın Yarkend valisi olana kadarki kısmı onun notlarına dayanırken Yakub Beg'in ölümünden sonraki kısım Yunus Can'ın oğlu Muhammed Ali'nin mektuplarına dayanmaktadır. Ayrıca Zarif bu eseri kaleme alırken Muhammed Yunus Can'ın notları ile oğlu Muhammed Ali Han'ın hatıra ve mektuplarından faydalandığını açıkça zikretmektedir.⁸¹

Bu eserle ilgili bir diğer çalışma da Shodman Vahidov tarafından Kiril alfabesiyle Özbek Türkçesine çevrilerek *Şark Yıldızı* dergisinde⁸² yayımlanmıştır. Daha sonra Shodman Vahidov ve Dilorom Chorieva, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi* ve *Tuffe-i Taib*'i birlikte değerlendirmişler ve Kiril alfabesiyle Özbek Türkçesine çevirmişlerdir.⁸³

Tuffe-i Taib: Ali Kuli'nin oğlu Şirmuhammed'in isteği üzerine 1903-1905 yılları arasında Farsça kaleme alınan *Tuffe-i Taib*, Özbekistan Bilimler Akademisi'nin Ebu Reyhan Biruni Bölümü Doğu Araştırmaları Enstitüsü arşivinde 4243/II numara kaydıyla muhafaza edilmektedir. Bu çalışma; *Central Asian Research Dergisi*'nde "Tukhfa-yi Taib" ismiyle yayımlanmıştır.⁸⁴ Aynı zamanda yukarıda künyesi verilen çalışmanın Shodman Vahidov ve Dilorom Chorieva tarafından değerlendirilmesi ve Kiril alfabesine çevirisi yapılmıştır.

Bu eserin yazılma amacı Rusların Türkistan'ı işgali sonrasında Müslümanlar ile Ruslar arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiği sorusunun cevabını vermektir. Üç bölüm halinde düzenlenen eserde Yunus Can, Rusların askeri olarak çok güçlü olduklarını, bu nedenle onlara karşı silahla cihat etmenin anlamsızlığı üzerinde durmuş, Ruslara karşı yapılacak cihadın bilim ve akıl yoluyla yapılması gerektiğinin altını çizmiştir. Müslümanların gündelik hayatını düzenleyen ve kadılar tarafından icra edilen İslam hukukunun uygulanmasına ve Müslümanların yerel yönetimlerinin mingbaşı tarafından yapılmasına izin vermeleri durumunda Rus kontrolü altında da olsa Türkistan'ın Dârü'l-İslâm olarak kalmaya devam edeceğini savunmuştur.

Hakikat'ül-Enver: 1887'de yazılmıştır. *Hakikat'ül-Enver*'in yayımlanmamış bir kopyası, Özbek Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü'nün 596 numaralı arşivindedir. Yunus Can, giriş bölümünde eserinin üç bölümden meydana geldiği bilgisini vermiştir. İlk bölüm Fergana sultanları hakkında; ikinci bölüm Kaşgar'daki hadiseler, üçüncü bölüm de Fergana, Türkistan, Kaşgar ve kasabaları hakkındadır. Ancak eserin bu nüshası eksiktir. Vahidov'a göre diğer iki eserin 70 yaşından sonra yazıldığı göz önüne alındığında 50'li yaşlarda yazmaya başladığı bu eserin tamamlanmış olması yüksek ihtimal dâhilindedir.⁸⁵

5. Fikirleri

Bu başlık altında yaşadığı dönem ve çevre içinde sadece faaliyetleriyle değil, fikirleriyle de etkin bir konumda olan Yunus Can'ın siyasi ve dinî konularda çeşitli vesilelerle ortaya koyduğu fikirleri ele alınmıştır.

5.1. Muhammed Yunus Can'ın Siyasi Fikirleri

Siyasal anlamda Yunus Can, özellikle Rusya ve İngiltere'nin Türkistan'a yönelik politikaları ve Osmanlı devletine yönelik düşünceleriyle kaynaklarda yer almıştır. Onun İngiltere ile ilgili görüşleriyle ilgili kayda değer bilgiler özellikle Shaw, Forsyth, Hayward ve Pundit Mirza'nın yolculuk notlarından elde edilebilmektedir. Öncelikle adı geçen seyyahların notlarından Yunus Can'ın İngilizlere olumlu yaklaştığını çıkarmak mümkündür. İngilizleri önemli bir müttefik olarak kabul eden Yunus Can,⁸⁶ iki ülke arasındaki yüksek dağları Tanrı'nın bir lütfü olarak görmüş, hatta bu sayede iki ülkenin birbirlerinden korkmasına gerek olmadığını ifade etmiştir. Allah'ın iki ülkeyi birbirlerinden uzaklaştırmak yerine birbirlerinin bağımsızlıklarına bir güvence kıldığını belirten Yunus Can, bu dostluğun ticaret vasıtasıyla daha da güçlendirilmesi gereğine inanır.⁸⁷ Böylece iki devlet arasında karşılıklı dostluk ve işbirliğinin gelişeceğini, ticaretin de bunun temelini teşkil edeceğini ifade

⁸¹ Zarif, *age*, s.11.

⁸² *Şark Yıldızı*, 16, s. 208-223

⁸³ Muhammed Yunus Taib Taşkendi, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi- Tuffe-i Taib*, yay. haz. Shodman Vahidov ve DiloromChorieva, Taşkent 2011.

⁸⁴ Muhammad Yunus Khwaja b. Muhammed Amin Khwaja (Taib), "Tukhfa-yi Taib", *Central Asian Research*, yay. haz. B. M. Babadjanov Sh. KhVakhidov-Kh.Komatsu, No: 6, Taşkent-Tokyo, 2002

⁸⁵ Çalışmamız sürecinde inceleme imkânı bulamadığımız bu tarihi eserle ilgili bilgiler Chorieva'nın "Toib Taşkentinin Bilimsel Mirası" adlı yazısından aktarılmıştır. Dilorom Chorieva, "Toib Taşkentinin Bilimsel Mirası", *Moziydan Sado*, 2 (42), 2009, s. 36-39.

⁸⁶ Montgomerie, *agm*, s.180

⁸⁷ Özer, *agt*, s. 430.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

etmiştir.⁸⁸ Bu nedenle İngiltere'den gelen tüccarlara karşı oldukça yakın davranmış, onların sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve ticari faaliyetlerini güven içinde gerçekleştirmelerini sağlamıştır.⁸⁹

Yukarıdaki ifadelerden Yunus Can'ın, İngiltere ve Kaşgar Devleti arasında Osmanlı ile İngilizler arasındaki ilişkiye benzer dostane bir ilişki beklediği anlaşılmaktadır. Nitekim Shaw ile yaptığı birçok sohbette bunu dile getirdiği görülür. Yunus Can söz konusu sohbetlerin birinde Shaw'a, Osmanlı Devleti'yle dost olan bir ülkeden (İngiltere) ziyaret için ülkelerine gelen bir misafirin gelişinden oldukça mutlu olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰ Bir başka sohbetinde de "...ayrıca aynı zamanda Halifemiz olan Rum Sultanı ile dost ve müttefik olan size karşı hürmet ederiz ve ülkenizden gelenlere kapımızı açarız"⁹¹ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ancak Yunus Can'ın zamanla bu fikrinden vazgeçtiği bizzat İngiliz kaynaklarında belirtilmektedir. Bunun başta gelen sebebi de Rus tehdidi karşısında İngiliz Hükümetinin kendilerini yeterince desteklemediklerini, bu bakımdan da "İngilizlerin güvenilmez olduklarını" görmüş olmasıdır.⁹²

Yunus Can'ın Rusya'ya bakışı ise oldukça politiktir ve Ali Kuli, Yakub Beg ile Kaşgar Devleti yıkıldıktan sonra ve Hokand'a döndüğü zaman olmak üzere üç döneme ayrılarak incelenmeye elverişlidir.

Özellikle Ali Kuli ve Yakub Beg dönemlerinde Rusya ile sorunların müzakere yapılarak çözülmesinin altını çizen Yunus Can, Rusların Kaşgar Devleti'ni işgal etmesinin ardından döndüğü Hokand'da, Rus egemenliğine karşı çıkarak değil, Rusya'nın gücünü kabul edip onunla uzlaşarak dinlerini koruyabileceklerini, ancak bu yolla barış içinde yaşanabileceğini iddia etmiştir.

Yunus Can, Ali Kuli iktidarı döneminde ona, Rusya ile yeni bir başlangıç için çok iyi bir fırsat olduğunu, bu fırsatın iyi değerlendirilmesi gerektiğini, bunun için ilk olarak Rusya'ya bir elçi göndermenin iyi olacağını tavsiye etmiştir. Ancak Ruslar, bu tavsiyeye olumlu yaklaşan Ali Kuli'nin elçi göndermesine fırsat bırakmadan Hokand Hanlığı'na karşı askerî harekât başlatmışlardır. Yunus Can, Rusların Taşkend'i kuşattığı sırada da aynı tavsiyeyi yinelemiş, daha önce de kaydettiğimiz gibi, Rusya ile cephede savaşmanın bir fayda vermeyeceğini, bir elçi göndererek diplomatik ilişki kurmanın sorunu çözmeye yardımcı olacağını belirtmiştir. Gönderilen elçilik heyeti bunda başarı sağlayamazsa bile kendilerine zaman kazandıracaktır.⁹³

Yakub Beg döneminde de Yunus Can'ın Ruslarla ilgili düşüncesini devam ettirdiği görülür. Ona göre Rusların sınır komşusu olması iki devlet arasında dostane ilişkiler kurmak için yeterlidir. Ancak aynı zamanda Rusların Kaşgar'ın işlerine karışmasını ve halkı kıskırtmasını engelleyen bir ittifak kurmak daha arzu edilir bir yoldur.⁹⁴

Kaşgar Devleti yıkıldıktan sonra Rusların yönetimine geçen Hokand'a geri dönen ve burada kadılık yapmaya başlayan Yunus Can'ın, bu dönemde Rusya ile ilgili düşüncelerini öğrenmek için eseri *Tuffe-i Taib* birincil kaynak konumundadır. Eserden anlaşıldığına göre Yunus Can, Rusya'nın askerî gücünü devrin en büyük gücü olarak kabul eder. Türkistan'da idarecilerin Rus gücüne karşı başarılı olamadığını ve gelecekte de olamayacağını iddia eder. Ona göre Ruslara karşı topla tüfekle mücadele ederek başarılı olmak mümkün değildir. Bu yüzden Müslümanların gösterdiği direniş sonuç alınmayacak boşuna bir çabadır. Yapılacak en doğru davranış, Rusların din ve şeriata dokunmadıkları sürece onlara karşı isyan etmeden vergilerin düzenli bir şekilde verilmesi, Rus gücünün varlığının Türkistan'da kabul edilmesi, Türkistan'daki Müslümanların Rus kültürünü öğrenmesidir. Böylece Türkistan'ın "Dârü'l-İslâm" olarak kalacağını iddia eden Yunus Can, bu şekilde Müslümanların cihadını gerektirecek bir nedenin olmadığını da dile getirir. Şayet bu yapılmazsa Rusların Türkistan'da otoritelerini ve kurumlarını daha etkin hale getireceği uyarısında bulunur. Nitekim Yunus Can 1898 yılında Ruslara karşı başlatılan Dükçü İşan Ayaklanması⁹⁵ şiddetle eleştirerek Rus ve Hıristiyan vali ve vekillerin Türkistan'daki işgallerini artırmaları için bahane bulduğunu ifade eder.

Yunus Can'ın, kısıtlı olmakla birlikte Osmanlı ve Mançularla ilgili görüşleri de kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'ni kuranları kardeşleri olarak gördüğünü Shaw ile yaptığı bir sohbette dile getiren Yunus Can, Osmanlıların kökenlerinin "Türkistan'dan gelir. Onlar bizimle aynı dili konuşur ve kendileri de aynı zamanda Yafes'in oğludur."⁹⁶ diyerek iki devlet arasındaki kardeşliğe işaret eder. Yunus Can'ın hem bu sebeple hem de Osmanlı sultanın aynı zamanda halife olması dolayısıyla Osmanlılara karşı büyük bir saygı beslediği⁹⁷

⁸⁸ Özer, agt, s. 383.

⁸⁹ Bellew, age, s. 245.

⁹⁰ Özer, agt, s. 432.

⁹¹ Özer, agt, s. 432.

⁹² *Selections from...*, s. 9.

⁹³ *The Life of Alimqul...*, s. 71.

⁹⁴ *Selections from...*, s. 9.

⁹⁵ 1898'de Dükçü İşan'ın önderliğinde Türkistan'ı Rus işgalinden kurtarmak amacıyla Fergana'da çıkarılan ayaklanmadır. Fergana'da çıkan ayaklanma Oş ve Namangan gibi şehirlere hızla yayılmıştır. Rusya kısa sürede ayaklanmayı bastırılmış ve çok sayıda insanı katletmiş; arkasından da sayısız insanı sürgüne göndermiştir.

⁹⁶ Özer, agt, s. 185.

⁹⁷ Özer, agt, s. 383.

görülmektedir. Diğer yandan siyasi ve askeri olarak Osmanlı Devleti'nin uzak bir coğrafyada olması nedeniyle sultanın onlara yardım edemeyeceğini de göz önünde tuttuğu için arzu edilen destek geleme de hem halife olması hem de Rusya'ya karşı mücadele ettiği için Osmanlı'ya saygısını daima korumuştur.⁹⁸

Yunus Can'ın Mançularla ilgili fikirlerini de yine Shaw ile yaptığı bir sohbetten öğrenebiliyoruz. Yunus Can'a göre Çinliler cimri insanlardır ve kendi çıkarlarından başka bir şeye önem vermezler.⁹⁹ Shaw, Yunus Can'ın, Mançularla ilgili olarak "Onlar kötü bir ırktır.", ifadesini kullandığını kaydetmiştir.¹⁰⁰

5.2. Dinî Görüşleri ve İslam Dünyası Hakkındaki Fikirleri

Küçük yaştan itibaren Türkistan'daki önemli âlimlerden ve medreselerden dinî eğitim alan Yunus Can'ın bu konudaki görüşlerini *Tuffe-i Taib* adlı eserine dayandırmak gerekmektedir. Eserinde İslam dini için en büyük tehlikelerden birinin cahil din adamları olduğunu belirten Yunus Can, her yeniliğe, gelişmeye karşı çıkan ve direnen mollaları eleştirmiş; onları cahil, riyakâr, bilgi üretmeyen kişiler olarak tanımlamıştır. Bu kişilerin aynı zamanda hukukî kararlar almak ve müminlerin ihtiyaçlarını karşılamak için Müslümanların rızası ile resmî vazifelerini yerine getiren kadıları halkın gözünde küçük düşürmek, onlarla alay etmek ve aşağılamak cüreti gösterdiklerini belirtir. Bazı cahil kişilerin de bunların peşinden gittiklerini ilave eder.¹⁰¹ Bu cahil insanların Müslümanlara büyük zarar verdiklerine inanan Yunus Can, zararların en bariz örneklerinden biri olarak 1898 yılında Ruslara karşı çıkarılan isyanı gösterir. İsyanı çıkaranların biraz bilgi sahibi olmalarının Ruslara karşı başarılı olamayacaklarını anlamalarına yeteceğini vurgular. Yunus Can, bu cehalet örneği davranışın, Rusların isyanı bastırmak için çok sayıda masum insanı katletmesine ve anavatanlarından sürmesine neden olduğunu belirtir.¹⁰²

Cihat hakkındaki fikirlerini de dile getiren yazar, cihadı iki nedene bağlar. Birincisi düşmanın, onun hak dinini yasaklaması; ikincisi, kişinin kendi içtihadı veya başka kişinin içtihadı ile İslam halkına şan ve güç vermeyi ummasıdır. Umutsuz, muzaffer olmadıkça ve Müslümanların haysiyetini korumadıkça savaş ve cihadın caiz olmadığını düşünür. Cihadın temel amacının bir kimsenin kanını dökmek veya ona zayıf vermek değil, dine saygı duymak, korumak ve kötülüğü Müslümanlardan uzaklaştırmak olarak tanımlar. Savaşı ister alma ister verme olsun, manevi bir cihat olarak kabul eder. Silah ya da keskin bir kılıç karşısında durmayı şeriatin cihat olarak görmediğini iddia eder. Ona göre direnmek için eşit olunmaması (veya yeterli gücün olmaması) durumunda yine de cihadın zorunlu olduğunu iddia edenlerin, "kaplana karşı çıkan kurdun ölümünün kesin olduğunu" akıllarından çıkarmamaları gerektiği uyarısında bulunur.¹⁰³

Yunus Can'ın üzerinde önemle durduğu konulardan biri de Müslümanların zamanın şartlarına göre hareket etmesi lüzumudur. İslam'ın bilimle ters düşmediğini bazı bitki ve maddelerin helal mi, haram mı, mekruh mu şeklinde din âlimlerinin fikirlerinden yola çıkarak açıklamaya çalışır. Mesela bilgili bir kimse; sarhoş edici maddelerden olan tütün, esrar ve içki gibi dünya ve ahiret mutluluğundan mahrum kalmaması için mümkün olduğunca onlardan kaçınması gerektiğini ancak bu maddelerin tıpta tedavi amacıyla kullanıldığında günah olmaktan çıktıkları yorumunda bulunur. Avrupalı doktorların çiçek hastalığını tedavi eden aşığı bulmalarını takdirle karşılayan Yunus Can, bu hastalığa yakalananların hastanelerde tedavi olması gerektiğini söyler. Ancak bazı cahil kişilerin faydalı ve etkili olmasına rağmen hastanelere gitmediklerini belirterek onları eleştirir.¹⁰⁴

Yunus Can, Müslümanların gündelik yaşamda uyması gerekenleri eserinin birinci bölümünde ele almıştır. Müslümanların gündelik yaşamlarında nelere dikkat etmesi gerektiği, bir Müslüman'ın açık haramdan kaçınması gerektiği, neleri yemesi ve içmesi, nasıl giyinmesi; ölü ve taziye ziyaretleri, aile yaşamlarının nasıl olması gerektiği üzerinde durmaktadır. Din adamlarının da halkı bu konularda bilinçlendirmesinin gerekli olduğuna vurgu yapmıştır. Yine bu din adamlarının nitelikleri üzerinde durarak, bunların mutlaka kadı gibi dinî konularda eğitim almış kişiler olması gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁵

SONUÇ

Taşkend doğumlu olan ve 1905 yılında vefat eden Muhammed Yunus Can, Malla Han, Ali Kuli ve Yakub Beg olmak üzere üç hükümdar dönemini yaşamış, her dönemde etkin ve güvenilir bir devlet adamı portresi çizmiştir. Valilik, elçilik, kadılık görevlerinin yanında çalıştığı hükümdarlara danışmanlık görevlerinde de

⁹⁸ *Selections from...*, s.9.

⁹⁹ Özer, agt, s. 383.

¹⁰⁰ Özer, agt, s. 175-176.

¹⁰¹ Taib Taşkendi, *age*, s. 104-105.

¹⁰² Taib Taşkendi, *age*, s. 137.

¹⁰³ Taib Taşkendi, *age*, s. 130.

¹⁰⁴ Taib Taşkendi, *age*, s. 146.

¹⁰⁵ Taib Taşkendi, *age*, s. 107.

19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRİ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN TAŞKENDİ

bulunmuştur. Bu görevlerini icrası sürecinde danışılan, sözü dinlenen, saygı duyulan bir şahsiyet olduğu kaynakların ortak görüşüdür.

Rus ve İngiliz siyasi rekabetinin sahnesi olan Türkistan'da uzlaşmacı, müzakereci, sağduyulu bir politika izlenmesi gereğini savunan Yunus Can'ın İngiliz, Rus, Osmanlı ve Mançu devletleri konusunda gözleme ve akla dayanan fikirlerine, sınırlı da olsa ulaşmak mümkündür. İngilizlerle doğal sınırlara sahip oldukları için daha çok ticari ilişkilerin geliştirilmesine inanan; Ruslarla elçilik düzeyinde ilişkiler kurmanın zorunluluğunu savunan Yunus Can, Osmanlı Devleti'ne hem köken hem de din bağlamında samimi bir bağlılık duymuştur.

Devlet adamlığının yanında aynı zamanda dinî, ilmi ve sanatkâr bir kişiliğe sahip olan Yunus Can'ın, hat, şiir gibi sanatlarında yetenekli olduğu, bu alanlarda eserler verdiği kaynaklarda onunla ilgili tespit ettiğimiz bilgiler arasındadır. Bunların arasında *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi*, *Tuffe-i Taib* ve *Hakikat'ül-Enver* adlı çalışmaları Türkistan'ın XIX. yüzyıl tarihinin aydınlanmasında oldukça önemlidir. Bu eserlerinde; Hokand Hanlığı tarihi, hanlığın son dönemindeki taht mücadeleleri, Rusların Hokand Hanlığı'nı işgal süreci ve Hokand Hanlığı'nı işgalinden sonraki dönemde Müslümanların Ruslarla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği ile ilgili bilgiler mevcuttur. Yunus Can'ın eserlerinde verdiği bilgiler, bizzat olaylara tanık olması ve yaşaması nedeniyle oldukça kıymetlidir.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *Timurlular*, TDV, Ankara 1993.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, haz. Hasan Celal Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 557-605.

ATIF, Mehmed, *Kaşgar Tarihi Bais-i Hayret Ahval-i Garibesi*, haz. İsmail Aka-Vehbi Günay, Eysi Yayınları, Kırıkkale 1998.

Autobiography and Reminiscences Sir Douglas Forsyth, edit Ethel Forsyth, Richard Bentley and Son, London 1887.

BELLEW, H.W., *Kashmir and Kashghar*, Trübner&Co, London 1875.

BOULGER, D. C., *The Life of Yakoob Beg, Athalık Ghazi, and Badaulet; Ameer of Kashgar*, WH. Allen&Co, London 1878.

BUĞDA, Alimcan, "Klasik Uygur Edebiyatının Son Halkalarından Hüseyinhan Tecelli", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 12, 2018, s. 27-39.

CHORİEVA, Dilorom, "Toib Taşkentinin Bilimsel Mirası", *Moziydan Sado*, 2 (42), 2009, s. 36-39.

Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880, The Private Collection of Charles W. Wason, Cleveland 1918.

FORSYTH, T.D., *Report of A Mission to Yarkund in 1873*, Foreign Department Press, Calcutta 1875.

GÖKKUT, Gülbehrem, *Musa Seyrami'nin Tarih-i Eminiyeye Adlı Eseri ve Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2011.

Great Britain Foreign Office, *Correspondence Respecting British Affairs in Central Asia 1879-1880*, Harrison, London 1879.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

HAYWARD, G., W., "Journey from Leh to Yarkand and Kashgar, and Exploration of the Sources of the Yarkand River", *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, 14 (1), 1869-1870, s. 41-74.

HENDERSON, G, HUME, A.O., *Lahore to Yarkand*, L. Reeve, London 1873.

KAMALOVA, Zebiniso, *Hüdayar Han Döneminde Hokand Hanlığı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2019.

KOÇ, Dinçer, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016.

KUROPATKİN, A.N., *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan*, der. ve çev. Feyzullah Uygur, İstanbul 2016.

MAHMUDOV, S., "1864 yılında Hokand'dan İstanbul'a Gönderilen Diplomatik Misyon", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9 (4), 2020, s. 58-74.

MERYEM ÖZER

MONTGOMERIE, T.G., “The Mirzas’ Exploration from Caubul to Kashgar”, *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, 41, 1871, s.132-193.

Muhammed Yunus Taib Taşkendi, *Ali Kuli Emir-i Leşker Tarihi- Tuffe-i Taib*, (Önsöz-Çeviri ve Yorumlar S. Vahidov ve D. Chorjeva), Taşkent 2011.

Muhammed Zarif, *Tarihi Fergana ve Kaşgar*, çev. Abdurreşit İslami, (Yayınlanmamış Eser), Urumçi 1964.

Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Tarix Fakulteti, “*Xonlik Tarixnavislik va Tarixiy*” <https://fayllar.org/nizomiy-nomidagi-toshkent-davlat-pedagogika-universiteti-t-a-r.html?page=3>. 20. 05. 2022 sa. 18.02.

ÖZCAN, Abdulkadir, “Binbaşı”, *DİA*, VI, İstanbul 1993, s. 179-180.

ÖZER, Meryem, *Robert Shaw’un “Visits to High Tartary, Yarkand and Kashgar (Formerly Chinese Tartary): and Return Journey Over the Karakoram Pass” Adlı Eserinin Tenkitli Tercüme Tahlili*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

Selections From the Records of the Government of the Punjab and Its dependencies. Confidential Series AX Report on Yarkand, Puncap Government Civil Secreteria Press, Lahore 1880.

ŞEN, Hüseyin, “Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı ve Kullanılan Unvanlar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 44, İstanbul 2020, s. 41-70.

The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia, The Life of Alimqul A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia, haz. ve çev. Timur K. Beisembiev, Routledge, New York 2015.

TUĞ, Kadir, “Doğu Türkistan’da İdari Teşkilat (XVII-XVIII. Yüzyıllarda)”, *Vestnik BGU*, 2 (17), 2010, s. 22.

“Muhammad Yunus Toib”, Qomus. Info Onlayn Ensiklopediya, 2000-yil. <https://qomus.info/oz/encyclopedia/m/muhammad-yunus-toib/>, 21. 09. 2022. sa. 20:15.

YALÇINKAYA, Türkan, *Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2018.

ZİYAEV, Hamit, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. A. Çelikbay, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

**19. YÜZYIL SİYASİ VE FİKRÎ HAYATININ ÖNEMLİ BİR AKTÖRÜ: MUHAMMED YUNUS CAN
TAŞKENDİ**